

Emócie roku jedna Ohrozenia spoločnosti podľa účastníkov ankety „Spoločné poznanie“¹

Zuzana Kusá

DOI: 10.17846/SS.2020.5.1.19-38

Abstract

This paper suggests the importance of sociological research of emotions the tradition of which could be traced to the founders of sociology. Its empirical ground is the collection of 210 letters initiated by the call published in the January 1990 with the intent to get description of experiences of people of “the Gentle revolution” at their workplaces, communities and in their families. Paper is theoretically informed by the research that recognises people’s ability to know their situation and have sound reasons for their emotions and by the research that suggests the role of culture and common knowledge in experiencing emotions. It provides empirical illustration that thanks to culture and common knowledge collective emotions can be experienced even in isolation. Paper also offers typology of fears and worries that the letters share with us about the future of the country.

Keywords: Theory, Collective emotions, Culture, Rationality, Qualitative research, Archive data

Úvod

Pri nedávnom 30. výročí Nežnej revolúcie sa spoločenský vedci vracali aj k dobovým údajom. Komparácie „vtedy a dnes“ boli žiadané a vítaný

¹ Prvá verzia tohto článku bola prednesená na konferencii Symbolické reprezentácie nebezpečenstva FiF UK Bratislava 6. 12. 2019. Článok vznikol vďaka podpore dvoch výskumných projektov: projektu APVV č. 15-0653 (HODYSE), vďaka ktorému bol zabezpečený elektronický prepis listovej zvierky a projektu VEGA č. 2/0134/19 *Meniace sa predstavy o slušnom živote v životopisných rozprávaniach a vo verejnom diskurze*.

bol aj materiál neskrešený dnešným poznaním a záujmami. V tomto článku tiež pracujem s archívnym materiálom. Do „kolektívneho spomínania“ sa však zapájam len okrajovo. Rada by som skôr ukázala, že archívny výskum môže mať zmysel aj vtedy, ak výskumná téma nie je „horúco aktuálna“.

Výskum by mali odôvodniť teoretické otázky, ktoré možno na základe spracovania dostupných dát zmysluplne prediskutovať. Dovolím si tu tvrdiť, že takou otázkou je poznávací prínos skúmania emócií. Emócie sú silnou témou listov napísaných pred 30 rokmi. Prinášajú totiž evidenciu silného pohnutia, s akým ľudia reagovali na prebiehajúce udalosti a zároveň i značnú rôznorodosť prežívaných emócií.

Čítanie listov vyvolalo rôzne otázky, no najmä dve nás nasmerovali k štúdiu teoretickej literatúry. Prvou je prežívanie kolektívnych emócií v situácii, keď medzi jednotlivcami nie je priama interakcia. Mnohí pisatelia totiž písali o emóciách, ktoré sa podobali do tej miery, že ich môžeme nazvať kolektívne, hoci nebola splnená základná podmienka „šírenia emocionálnej náказы“ (Le Bon 1994). Druhá otázka sa týkala poznávacích funkcií emócií. Môže skúmanie emócií prispieť k poznávaniu súvislostí medzi kontextom a konaním? A k poznávaniu kultúry? Opisované emócie, a osobitne strachy a obavy totiž takmer vždy signalizovali dôležitosť určitého usporiadania vecí „sveta tam von“ a často ako keby premostovali prítomnosť s minulou skúsenosťou.

Štúdia je usporiadaná takto: V prvej časti približujem historický kontext ankety, ktorá stála za vznikom korpusu listov, a skladbu ich pisateľov. Druhá časť je stručnou sondou do tradície sociologického skúmania kolektívnych emócií a priestorom pre formulovanie teoretických východísk skúmania. Venuje pozornosť súvislostiam kultúry, historického poznania a prežívania emócií. Táto súvislosť spolu s predpokladom racionality ľudských bytostí pri posudzovaní situácie konania vedú k chápaniu emócií ako referujúcich ku kontextu konania a súčasne ku kultúre a biografickej skúsenosti. Naším cieľom je tiež identifikovať druhy ohrození, ktoré pre pisateľov v prvých týždňoch roku 1990 predstavovali dôvod k obavám a strachu. V tretej časti predstavujem metodiku rozboru listov a zdôvodňujem jej zúženie na tému strachu. Štvrtá najrozsiahlejšia časť predstavuje výsledky analýzy. V závere štúdie sumarizujem výsledky skúmania, ktoré podporujú hypotézy o kultúre a spoločnom poznaní ako činiteľoch spoluutvárajúcich naše emócie.

Pre ďalšie, možno interdisciplinárne skúmanie otváram otázku oddeliteľnosti materiálnych a symbolických, respektíve individuálnych a skupinových ohrození.

Korpus Spoločné poznanie a jej historický kontext

Výzvu „Spoločné poznanie“, ktorá dala meno listovému korpusu, na požiadanie Odboru sociológie ÚFaS SAV zverejnili (bezplatne) na prelome januára a februára 1990 tri slovenské denníky.² Čitateľov žiadala, aby napísali, ako po 17. novembri prežívali spoločenské premeny na pracoviskách, v mieste bydliska či v rodine. Výzva zdôrazňovala, že vítané sú listy od ľudí všetkých politických názorov, spomienky na život v minulom režime a tiež, že nezáleží na štýle a gramatike.

Na výzvu postupne prišlo dvestodesať listov, často mnohostranových, v tom aj niekoľko prepisov denníkov. Asi desať percent listov bolo anonymných alebo s fiktívnym menom a adresou. Časť pisateľov ponúkala aj telefonický kontakt a možnosť stretnutia.

Pisatelia sa líšili vekom, vzdelaním, regionálne a aj podľa zapájania sa do demokratizačných procesov. Boli medzi nimi študentskí či podnikoví aktivisti, matky študentov, ľudia, ktorí pomáhali demokratizačnému procesu v jeho zákulisí, ľudia, ktorí nedostali dôveru od spolupracovníkov a stratili svoje dovtedajšie riadiace pozície či ich príbuzní. Starší pisatelia obvykle písali o dojmach z politických premien sledovaných len prostredníctvom médií. Štvrtina považovala za potrebné uviesť, či sú alebo niekedy boli členom komunistickej strany alebo že v tejto strane nikdy neboli. Niekoľko listov sa venovalo výhradne životným peripeitiám pisateľa.

Listy sa líšia obsahom aj emocionálnym ladením, ktoré súvisí s rozmanitými životnými skúsenosťami, lokálnou mnohotvárnosťou demokratizačných procesov a tiež s meniacim sa charakterom obdobia, ktoré listy pokrývali: od úvodných dní neistôt a odvahy na námestiach, cez ukončenie cenzurovania televízneho vysielania, masovú podporu generálneho štrajku (27. 11. 1989), vymenovanie vlády národného porozumenia (16. 12. 1989), voľbu V. Havla za československého prezidenta, po rozbehnuté demokratizačné procesy na pracoviskách a v obciach a názorovú pluralitu v masových médiách. Zaužívaný výraz nežná alebo zamatová revolúcia vystihuje podľa historikov najmä situáciu v prvých

² Výzva uvádzala ako spätného adresáta Slovenskú sociologickú spoločnosť pre SAV.

ponovembrových týždňoch. V tomto období sa kládol dôraz na nenásilie uskutočňovaných premií a hlásenie sa k ideálom humanizmu či ľudskosti (Krapfl 2009, Kopeček 2010). Predstavitelia ako Václav Havel odmietali rozdeľovať spoločnosť na základe politickej príslušnosti a opakovať čistky, aké nasledovali v ekonomickom a kultúrnom živote po potlačení reformného procesu v roku 1968. Radosť a eufória sú v listoch spojené prevažne s opisom prvých revolučných týždňov. Časť listov dokumentuje postupné striezvenie či nastupujúce sklamanie. Táto emocionálna zmena má viacero dôvodov. Krapfl (2009) a Kopeček (2010) spomínajú netransparentnú voľbu prezidenta, nezvládnutú prezident-skú amnestiu, a osobitne aj silnejšie snahy občianskej opozície ráznejšie zoslabiť moc bývalých nomenklatúrnych kádrov a odovzdať riadenie podnikov a obcí do rúk ľuďom zvoleným verejnými zhromaždeniami. Podľa Kopečka miestni aktivisti často používali donucovacie taktiky pri odvolávaní komunistických riaditeľov funkcionárov a riadiacich pracovníkov ako napr. hrozby štrajkami a demonštráciami (tamže).

Teoretický rámec

Sociologické skúmanie emócií má základy už v prácach Émile Durkheima (2002/1912) a Gustava Le Bona (1994/1895). Obaja klasici skúmali emócie, ktoré sa objavujú v špecifických *interakciách tvárou v tvár*. U Le Bona má interakcia tvárou tvár pre rozširovanie a skolektívňovanie emócií zásadný význam. Tvrdí, že emócie získavajú kolektívny charakter analogicky ako choroby citovou *nákazou* fyzicky blízkych osôb. Len vďaka fyzickej blízkosti sa podľa neho môže uplatniť (vrodenný) sklon napodobňovať a synchronizovať výrazy tváre, vokalizáciu, držanie tela a pohyby s inou osobou a tak zblížovať citové prežívanie.³ Le Bonovo psychologizujúce vysvetlenie je dodnes populárne, no pre sociológiu je významnejšie Durkheimovo skúmanie vzťahov sociokultúrneho kontextu a procesov kolektívneho prežívania emócií. V Elementárnych formách náboženského života (2002/1912) argumentuje, že jednotu spoločnosti nie je možné vytvoriť len na základe rozumového osvojenia si vier a hodnôt, ale potrebuje telesné, emocionálne prežívanie – zažívanie

³ Mimetická schopnosť a sklon však nie sú absolútne. Ich uplatňovanie a napodobňovanie prežívania druhých ľudí ovplyvňuje množstvo sociálnych okolností, v neposlednej miere širší sociálny kontext, v ktorom dochádza k napodobňovaniu. (Scheve, Ismer 2013, 407)

„kolektívnej živosti/effervescence“, ktoré sa dostavuje počas spoločne vykonávaných rituálov. Sociologicky dôležité je práve jeho pozorovanie, že emocionálna úspešnosť rituálov prežívania spoločného citu predpokladá nejaký druh symbolického poriadku ako sú spoločné normy, pravidlá a presvedčenia. Durkheimov výskum podmienok a funkcií rituálov a kolektívne prežívaných emócií dodnes aj v sociológii predstavuje nosnú tradíciu skúmania emócií.

Kolektívne prežívané emócie možno najjednoduchšie vymedziť ako „emócie, ktoré prežíva veľký počet ľudí a ktoré podnecujú kolektívne konanie a budujú vzájomnosť“ (Von Scheve, Ismer 2013, 406). Význam osobnej blízkosti a „skolektívňovania“ emócií v interakciách zoči-voči, je teda tradičným sociologickým pohľadom a podľa Scheveho a Ismera ustáleným a dodnes prijímaným názorom.

Christian von Scheve a Sven Ismer (2013) sa nedávno pokúsili integrovať rôzne prístupy ku skúmaniu kolektívnych emócií a usústavniť teoretické poznatky o ich charaktere, vlastnostiach a podmienkach ich vyvolania. Ich koncepcia zohľadňuje tri rôzne pohľady na „kolektívny“ rozmer emócií a ich sprítomnenie v sociálnom svete. Okrem už spomínaného a dominantného chápania kolektívnych emócií ako interakčného výkonu je to ich chápanie ako súčasti kultúry a spoločného poznania a chápanie kolektívnych emócií ako spôsobu prežívania identifikácie so sociálnou kolektivitou. Druhé dve chápania sa javia ako osobitne produktívne v prípadoch, keď podobné emócie prežívajú izolovaní ľudia. Takéto prípady obsahuje aj náš listový korpus. Hoci spomínanie na rok 1968 a jeho kľúčové postavy nemohlo byť desaťročia verejné, mnohí ľudia si v súkromí uchovávali emócie, ktoré boli súčasťou *spoločnej kultúry a poznania*.⁴ Opisujú, ako plakali pred televízorom, keď po rokoch uvideli na obrazovke Alexandra Dubčeka. Ich zážitky podporujú platnosť tvrdenia Randalla Collinsa (2004), že kultúra a spoločné poznanie sú „sprostredkovateľmi“ kolektívnosti emócií a ich objavovania sa aj mimo kontextov tvárou v tvár.

Ďalšou formou existencie kolektívnych emócií je spôsob identifikácie ľudí so sociálnou skupinou. Scheve a Ismer (2013) zhrnújú výsledky

⁴ Kultúra, kultúrne vedomie sa relatívne dlhý čas môže udržiavať aj bez inštitucionálnej a komunitnej podpory. Prežíva aj vďaka individuálne uchovávaným artefaktom: „Fotografia A. Dubčeka, ktorá mala trvalé miesto 21 rokov na murovanej peci v chálúpke mojej starkej...“ (List č. 171, žena, 39 r., predavačka)

výskumu malých skupín, podľa ktorých spoločné emócie sú výsledkom identifikovania sa s členstvom v skupine a osvojenia si podobných kritérií hodnotenia prežívaných udalostí a vzorov emocionálneho správania ako základných pre členstvo v skupine. Úloha kultúry a spoločného vedenia je teda dôležitá aj pri skúmaní emócií ako formy identifikácie so spoločenskou skupinou, pretože existujúce normy, postupy činnosti a ideológie predstavujú symbolické a kultúrne vlastnosti kolektív. Bar-Tal (2001, 605). Podľa Bar-Tala a tiež De Riveru (1992) ustálené sociálne a kultúrne postupy, normy a ideológie regulujú prežívanie a vyjadrovanie emócií: ako znútornené symbolické rámce usmerňujú a „kalibrujú“ emócie početných jednotlivcov. Dostupný kultúrny repertoár tak neobmedzuje len rozsah toho, o čom vieme rozmýšľať (Foucault 1966/1987), ale aj spôsob, akým vieme prejavovať a zdôvodňovať naše pocity. Osvojené spôsoby a štruktúry hodnotenia (appraisal) javov a závery kolektivity posilňujú našu schopnosť prežívať aj v izolácii radosť, strach či poníženie súvisiace s kolektivitou, ktorej sme členmi. (Scheve, Ismer 2013, 409-410) Úlohu kultúry a kultúrnych foriem v spojení s kolektívnymi emóciami a prežívaním traumy či empatie dlhodobo rozpracúva Jeffrey Alexander (2017) a v spojení s ľudskými právami napr. Hans Joas (2013).

Záujem sociológie sa neobmedzuje len na kolektívne emócie. Jonathan H. Turner (2007) v štúdií usústavňujúcej sociologický výskum emócií upozorňuje, že emócie sprevádzajú recipročné a vyjednané (interakčné) výmeny, ktoré sa objavujú vo veľmi rôznorodých kontextoch a sociálnych jednotkách a môžu byť dôležité pri poznávaní pravidiel týchto výmen. Skúmanie emócií považuje za dôležitú súčasť výskumu osobných identít, výskumu distribučnej spravodlivosti a výskumu nerovností.

Uvedený prehľad literatúry azda postačuje na ukázanie zmyslu skúmania emócií. Listový korpus umožňuje skúmať ich rozmanité druhy – od radosti a eufórie po obavy a strach. Tu sme sa rozhodli pre preskúmanie empirickými príkladmi najsaturovanejšej emócie, a tou bolo emócia strachu a obáv.

Strach je emóciou, ktorá silne ovplyvňuje individuálny aj kolektívny život. Podľa výskumov Bar-Tala (2001, 2007) život spoločnosti zasahuje účinnejšie ako pozitívne emócie. Je kolektívnou emóciou, ktorá

posilňuje hranice medzi našimi a cudzími. Zároveň pôsobí integračne, povzbudzuje zomknutie pred tými, čo k nám nepatria.

Sociálne funkcie strachu sú dôležitou témou sociologického skúmania. Tu sa však zameriavam na dôvody prežívania tejto emócie. Vychádzam z predpokladu, že ľudia majú pre prežívanie strachu zväčša pozorovateľné a racionálne opísateľné dôvody. Tým nadväzujem na tradíciu analýzy ľudského konania, ktorú ako odkaz klasikov sformuloval Raymond Boudon (1993). Boudon argumentuje, že napriek zdôrazňovaným odlišnostiam Durkheim aj Weber vychádzali z predpokladu racionality ľudského konania. Tento predpoklad znamená pristupovať ku skúmaniu s očakávaním, že jednotlivci majú dostatočné schopnosti poznávať a racionálne vyhodnocovať podmienky, v ktorých konajú, a rozhodovať sa pre konanie, ktoré je najprimeranejšie danej situácii. Empiricky sa premieta do úsilia hľadať vysvetlenia konania primárne v situácii, v ktorej jednotlivec nachádza dôvody pre konanie. S tým súvisí odolávanie pokušeniu vysvetľovať konanie „mentalitami“, predsudkami či nedostatočným poznaním. Takéto vysvetľovanie má podľa Boudona charakter tautológie.⁵

Strach či obavy sú relačné – vzťahujú sa k niečomu, na čom nám záleží alebo od čoho záleží naše bezpečie a predvídateľnosť života, naša dôstojnosť. Zároveň sa odvíjajú od našich skúseností, osvojených symbolických rámcov a štruktúr hodnotenia. Strachy (tak ako aj iné emócie) teda chápeme „dvojrozmerné“: ako spojené s určitými empiricky pozorovateľnými skutočnosťami, ktoré jednotlivci vyhodnocujú ako znepokojujúce a ako prebúdzané našou (kultúrno-historickou) interpretačnou optikou, interpretačnými rámcami. Interpretačné rámce chápeme ako spôsoby usporiadania interpretácie či argumentu rozprávačov alebo pisateľov (Goffman 1974; Gamson 1988). Aj keď účinkujú v našich hlavách, považujeme ich za súčasť situácie konania, pretože sa súčasťou nášho uvažovania stávajú vďaka kultúre a dostupnému poznaniu. Interpretačné rámce sú zásobníkom kultúrnych zdrojov a pravidiel. „Predstavujú nám... svet v špecifickej perspektíve, usporadúvajú našu skúsenosť do prehľadných všeobecných schém a umožňujú mobilizáciu emocionálnej energie“ (Marada 2003, 17). Práve osvojené interpretačné

⁵ Boudonovu koncepciu sme stručne predstavili v (Kusá 1995), dôkladnú pozornosť jej venoval nedávno Juraj Schenk (Schenk 2017).

rámce a spoločné skúsenosti uchované v individuálnej pamäti robia možným prežívanie kolektívnych emócií aj v osamení či izolácii.

Tabuľka č. 1 Klasifikácia ohrození (vonkajších zdrojov strachu)

OHROZENIE	<i>skupiny</i>	<i>jednotlivca</i>
realistické	ohrozenie moci, zdrojov skupiny, jej celkovej pohody	fyzické a materiálne škody, deprivácia
symbolické	ohrozenia náboženstva, hodnôt, vier, filozofie, morálky, svetonázoru	strata tváre, dôstojnosti, podkopanie identity a sebaúcty

© Stephan, Ybarra, Rios a Renfro 2016: 258 (zhrnutie ZK)

Strachy je možné kategorizovať rôznymi spôsobmi. Tabuľka č. 1 predstavuje triedenie ohrození, vonkajších zdrojov strachu, podľa dvoch dimenzií: podľa toho, či ohrozenie vnímame ako dotýkajúce sa jednotlivca alebo zasahuje členov skupiny a podľa toho, či sa týka materiálnej existencie (výraz realistické autori chápu ako jej synonymum) alebo kultúry, vier a náboženstva (symbolické ohrozenia). Toto triedenie nemá naznačovať reálnu oddelenosť prežívania typov ohrození. Je však užitočné pre rozbor strachov prežívaných v období celospoločenských zmien, ktoré sa dotýkali všetkých skupín obyvateľstva a materiálnych aj symbolických rovín ich života. Provokuje ku skúmaniu súvislostí medzi vnímaním rôznych druhov ohrození a podnecuje formulovanie exploračných hypotéz (Yin 1994).

Postup spracovania dokumentov

Výzva Spoločné poznanie nepredpisovala čitateľom štruktúru listov ani okruhy tém. Samovýber účasti a zamerania listu jasne implikuje nevhodnosť nasledovania modelu kvantitatívneho výskumu a úsilia o zovšeobecnienia na celú populáciu.

Neznamená to, že v kvalitatívnom výskume nie je zovšeobecnenie možné. Podľa Yina jednotlivé prípady možno použiť na ilustrovanie alebo spochybnenie teórie alebo na predstavenie extrémneho prípadu. Dôkladné preskúmanie menšieho počtu prípadov sa má zameriavať na určenie a zovšeobecnenie podmienok – propozícii javu, ktoré potom

možno použiť aj v ďalšom skúmaní. Takýto cieľ môže splniť aj výskum jedného prípadu. (Yin 1994)

V roku 2018 boli archivované listy vďaka podpore projektu APVV-15-0653 elektronicky prepísané a mohli sme začať s ich sústavným spracovaním. Spracovanie vykonávané s podporou kvalitatívneho softwaru Atlas.ti8 sa primárne riadilo úlohou pripraviť korpus pre archív kvalitatívnych dát, ktorého vybudovanie je jedným z cieľov projektu VEGA. Táto úloha vyžadovala pozorné čítanie a označovanie (tagovanie) každého listu podľa takých kritérií ako požiadavka anonymity, súhlas s publikovaním, základné údaje o pisateľovi, zameranie sa na opis diania na lokálnej úrovni, komentovanie politických zmien na centrálnej úrovni a podľa ďalších, ktoré budú slúžiť na orientáciu v archíve. Výber kritérií nadväzoval na prvotné triedenie vykonané ešte v roku 1990.

V programe Atlas.ti8 sme vykonávali *otvorené* kódovanie (označovaním všetkých potenciálnych tém v určitom liste) a *tematické* kódovanie, teda vyhľadávanie odsekov/pasáží listov viažucich sa k určitej téme (pozri Strauss, Corbinová 1999). V každom odseku sme sa snažili identifikovať aj ďalšie témy, ktoré pisateľ zahrnul do argumentu, aby osvetlil nejakú súvislosť, označil aktérov, okolnosti či dôsledky konania či iného javu. Toto viacnásobné kódovanie nám neskôr umožnilo kontrolovaným spôsobom uvažovať o vzoroch prepájania hlavnej témy s ďalšími témami.

Tabuľka č. 2 Najčastejšie používané kódy pri spracovaní listov

Meno	Frekvencia	Hustota
Demokratizácia	267	18
Sebacharakteristika pisateľa	177	1
Lokálna úroveň	154	2
Komunistická strana, členstvo v nej	153	17
Strach	131	11
Budúcnosť	121	10
Zápas o riadiace pozície	103	4
Eufória, radosť	99	3

Krivda za bývalého režimu	99	4
Spravodlivosť	95	7
Nerovnosti	87	5
Odbornosť, pracovná morálka	81	4
Dvojtvárnosť, obracanie kabátov	79	8
Čestnosť, morálnosť	74	6
1968, august 1968	65	11
Pravda, (<i>Pravda</i>)	63	12
Dôvera	59	3
Názorové rozpory	56	1
Odvaha	46	3
Médiá	45	1
Sloboda	45	1
Jednota, spolupatričnosť	44	5

Kódy v tabuľke č. 2 patria do dvoch skupín, farebne sme ich odlišili. Kódy so šedým pozadím sú tzv. tagy. Ako sme už uviedli, označujú témy, ktoré sú relevantné pre orientáciu v archíve. Do tejto skupiny patrí najfrekvencovanejší kód *demokratizácia* označujúci pasáže, v ktorých sa pisateľ vyjadruje k prebiehajúcim politickým zmenám, ďalej kódy *lokálna úroveň*, *komunistická strana*, kódy historického obdobia (*rok 1968*, tiež *Masarykova ČSR*), kódy - mená politických osobností (*Havel*, *Dubček*) a kódy inštitúcií (*médiá*, *dialóg* a pod.). Druhú skupinu tvoria kódy tém, ktoré sme identifikovali počas opakovaného pozorného čítania listov. Časť je odvodená od výskumných otázok, ktoré viedli k zámernému vyhľadávaniu relevantných odsekov – prípadov.

Ak údaje o počte pasáží označených kódom (frekvencie kódovania) program Atlas.ti8 generuje automaticky, údaje v stĺpci *hustota* (počet prepojení kódu s inými kódmi) sú výsledkom našej analýzy. Program síce generuje informáciu o počte spoločných výskytov kódov, ale výskumník musí rozhodnúť, akú mieru spoločného výskytu bude považovať za hodnú pozornejšieho preskúmania. Na základe porovnávania spoločne kódovaných pasáží potom sformuluje úsudok o charaktere

súvislosti medzi témami.⁶ V tomto analytickom kroku sa uplatňuje princíp sústavného porovnávania (Strauss 1989, Strauss, Corbinová 1999). Tento metodologický princíp nepodrobuje porovnávaniu len prípady (tu spoločne kódované ukážky), ale aj vysvetlenia odvodiť-
né z historických poznatkov a z teórie. Má teda charakter teoretického premýšľania o dátach a tým aj, ako sa nádejali autori Grounded Theory prístupu, potenciou preklenúť roztržku medzi empirickou sociológiou a teoretickým bádáním.

Výsledky analýzy – Kultúrne (historické) rámce a zdroje strachu

Môj výskum vychádza zo základnej premisy racionality ľudského úsudku. Z tejto premisy vyplýva predpoklad, že aj emócie (strachy) majú reálnu referenciu v aspektoch situácie, v ktorej sa ľudia nachádzajú a konajú. Naším cieľom je identifikovať druhy ohrození, ktoré pre pisateľov v roku 1990 predstavovali dôvod k obavám a strachu, a to osobitne strachu týkajúceho sa budúcnosti. Zároveň skúmame aj interpretačné rámce, s pomocou ktorých pisatelia vyhodnocujú pozorované dianie a ktoré umožňujú prežívať kolektívne emócie aj mimo interakcií tvárou tvár.

Tabuľka č. 3 Strach (131 odsekov) a najčastejšie sa spoločne vyskytujúce témy

Demokratizácia	63
Budúcnosť	60
lokálna úroveň	37
Kategorizovanie, rozdeľovanie ľudí	31
Komunistická strana, členstvo v strane	24
Nerovnosti, chudoba	22
Dôvera	19
rok 1968	16
Spravodlivosť	15
Odbornosť, pracovná morálka	14
Eufória, radosť	14

⁶ Program Atlas.ti8 dáva na výber niekoľko základných logických relácií (*je časťou, je príčinou, protirečí, je ambivalentný alebo prosto súvisí*), no výskumníkovi umožňujú pracovať s vlastnými kategóriami.

Kódom strach/obavy sme kódovali celkom 131 odsekov listov. Tabuľka č. 3 predstavuje témy, ktoré sa s týmto kódom najčastejšie vyskytovali (za relevantné sme považovali aspoň 10 % spoločných kódovanií). Z priestorových dôvodov sa zameriame len na niektoré tematické súvislosti.

Takmer v polovici odsekov s témou strachu sa vyskytovali témy demokratizácia, budúcnosť. Ich prepojenie s témou strachu je ale ambivalentné. Obe témy, podobne ako téma lokálna úroveň, fungujú ako širšia scéna či pozadie ďalších rôznorodých javov a okolností. Až na výnimky, o ktorých sa osobitne zmienime, strach nevyvolávali samotné demokratizačné procesy alebo budúcnosť či lokálna úroveň „ako taká“, ale určité ich aspekty, s nimi spojené okolnosti či aktéri. Dôvody strachu budú tak špecifikovať ďalšie témy, ktoré sme v týchto ukážkach kódovali.

Nejednoznačná je aj súvislosť strachu a témy Komunistická strana, členstvo v nej. Členovia Komunistickej strany (a ich organizačné štruktúry) boli v listoch označovaní za zdroj ohrozenia ale aj za tých, ktorí majú strach z vlastnej (profesionálnej) budúcnosti.

Pre časť pisateľov boli komunistická strana a jej funkcionári príčinou existenčných ťažkostí, ktoré prežívali za bývalého režimu. Pre ďalších znamenali skupinové symbolické ohrozenie: zničenie ideálov o slobodnejšom a férovejšom živote normalizačným procesom v 70. rokoch a obavu zo zmarenia prebiehajúcej demokratizácie. Hrozba tohto zmarenia však nevyplývala podľa pisateľov z toho, že by hodnoty demokracie boli zatienené či vytláčané inými symbolickými hodnotami. Nástrojom komunistov bolo podľa nich strašenie existenčnými ohrozeniami, ktoré v novom režime postihnú spoločnosť:

Chcem Vás upozorniť, že našli sa a nájdú stále hlasy, ktoré toto všetko zavrhnú odsudzujú a znevažujú a tým podporujú protidemokratický vývoj. Tvrdia, že za komunistov sme sa mali ako mali, ale za týchto nevieme, predpovedajú spoločenskú krízu, nezamestnanosť, hlad a všetko to najhoršie. Hoci ich nie je veľa, nemožno ich podceňovať. Verte mi, že z tohto všetkého mám obrovský strach, v noci nespím len rozmýšľam čo bude ďalej. Bojím sa, aby nedošlo ku krvavej vzbure, aby sa tento pozitívny vývoj predčasne neskončil. Nevieť si predstaviť čo by nasledovalo, ak by to znovu zobrali do rúk bývalí stranícki aparátnici a ich prísluhovači. (List č. 13, muž, 37 r., technik)

Početné boli ale aj listy, v ktorých členovia strany alebo ich príbuzní písali o strachu z odvolania z vykonávanej funkcie alebo straty pracovného miesta. Veľmi častá bola obava z *kategorizovania* ľudí na základe členstva v komunistickej strane a z uplatňovania inštitútu kolektívnej viny.

Tabuľka č. 3 ukazuje, že s témou strachu sa prepája aj zdanlivo protichodná emócia radosti, eufórie. Nie je to chyba kódovania. Téma radosti sa objavuje v každej desiatej pasáži rozprávajúcej o strachu. Časovo sa viažu najmä k prvým verejným zhromaždeniam konaným po 17. novembri. Ľudia písali o nadšení z odvážneho vyjadrovania názorov a radosti z prežívanej spolupatričnosti a o tom, ako sa tieto pocity miešali s obavami z potlačenia protestov a opätovného „umlčovania“.

Vtedy v 1968 som bola v tých rokoch ako teraz moje dve staršie deti. Keď som prvý raz videla po 17. novembri pána Dubčeka na obrazovke, zaliali ma slzy. Deti len s vytrieštenými očami pozerali viac na mňa ako na televízor, no otázku prečo plačom mi hneď žiaden nepoložil, až možno o hodinu keď som odišla do spálne a ticho som plakala a prosila Pána Boha aby nedopusťil to čo 1968... (List č. 184, žena, 38 r., robotníčka)

Vo svojom pohnutí, bola pisateľka sama. Deti, ktoré s ňou pozerali televíziu, nechápali jej plač. Tvár Alexandra Dubčeka pre nich nebola známa a najmä pre nich nesymbolizovala prežité nádeje spojené s rokom 1968. Tieto nádeje neprežili a neboli súčasťou ich pamäti. V pamäti ich však mali ďalší pisatelia, ktorí nám opisovali podobné pohnutie prežívané osamote.

Dojatie a slzy, v ktorých sa zhmotnila prežívaná radosť zmiešaná s úzkosťou, sa spomína vo viacerých listoch. Plač ako keby vyjadroval úľavu aj žiaľ nad zmarenými rokmi, nútenou pretvárkou a ponížovaním sa. Biografické skúsenosti roku 1968 v listoch účinkujú ako dôležité kultúrne vedenie, ktoré spoluurčuje emócie, ktorými ľudia reagovali na udalosti novembra 1989 a nasledujúce dianie. Odkazovanie na rok 1968 sa tak spája so súbežným rozprávaním o radosti a prežívanom strachu, *individuálneho strachu z kolektívneho poníženia*. Zdá sa, že osobitne tvár Alexandra Dubčeka pisateľom v strednom veku symbolizovala rok 1968, predstavovala nádeje a hodnoty, v ktoré ľudia v roku 1968 dúfali a zároveň pripomínala ujmy, ktoré normalizácia spôsobila jednotlivcom

aj spoločnosti. Referencie k roku 1968 naznačujú aj strach zo zopakovania tragického scenára:

Hlavné udalosti som prežívala počas pracovnej neschopnosti (do 30. nov.) Do vyčerpania som sledovala televíziu so striedavými pocitmi „vyletenia z kože“ a „zinfarktovania“. A s ukrutným strachom. Strachom a obavami, ktoré má neopúšťajú doteraz. Obavy, že sa s obmenou zopakuje august 1968 a obdobie „konsolidácie“. (List. č. 144, žena, 45 r.)

Tieto a ďalšie ukážky ukazujú na dôležitosť spoločne prežitej historickej skúsenosti a poznania pre podobné vyhodnotenie aktuálnych udalostí a prežívanie podobných emócií.

Odkazy na minulú skúsenosť sú prítomné vo veľkej časti ukážok, ktoré spájajú uvažovanie o budúcnosti so strachom. Pri vyjadrovaní obáv a strachu s budúcnosti sa pisatelia opierali o niekoľko historických analógií. Najčastejšie odkazovali na obdobia, ktoré osobne zažili a mohli argumentovať aj osobnými skúsenosťami. Stredná generácia odkazovala na už spomínaný rok 1968, vpád vojsk a následné normalizačné obdobie, starší ľudia na prvú („Masarykovu“) Československú republiku.

Spomínanie na normalizačné obdobie a politické čistky, ktoré boli jeho súčasťou, bolo pri uvažovaní o budúcnosti zdrojom dvojakých obáv. V predchádzajúcich ukážkach sme videli obavy z potlačenia demokratizačného procesu tak ako sa to stalo po vojenskej intervencii v auguste 1968. Druhý a rozšírenejší druh obáv sa týkal možnosti, že predstavitelia demokratického režimu v záujme „upevňovania demokracie“ preberú od komunistických normalizátorov obdobné techniky riadenia spoločnosti, ako sú napríklad politické čistky založené na hľadaní nepriateľa vo vlastných radoch či pripisovanie kolektívnej viny všetkým členom komunistickej strany, či previerkových komisií. Tieto obavy mali, ako sme v prvej časti príspevku ukázali, reálny základ vo výzvach časti politických a občianskych aktivistov zintenzívniť „očistu“ riadenia spoločnosti na všetkých úrovniach.

Veľmi im (Občianskemu fóru a Verejnosti proti násiliu) fandím a preto ma aj mrzí, ak niektoré ich výroky a činy sa podobajú diktátu alebo vyvolávajú strach. Napríklad posledné televízne prejavy Havla, Pitharta a Křaňku boli výborné až na jedného strašiaka „pozor je tu nepriateľ, ktorý sa snaží nadhodenými

problémami nás odpútať od tých hlavných“. Takto argumentovala a vyvolávala strach a umlčovala ako svojich vlastných členov tak široké masy vládnuca klika KSČ. Určite majú o všelijakých podrazoch aj dôkazy, ale to sa dá za tzv. okrúhlym stolom, alebo pri rokovaníach s jednotlivými politickými stranami priamo vybaviť a nie v prejavoch adresovaných pre celú verejnosť (List č. 38, žena, 65 r., členka KSČ, prežila koncentračný tábor)

Časť pisateľov reagovala na postupy odvolávania a výmeny riadiacich pracovníkov v školách a podnikoch. Písali o obavách z nezvládnutia vládnutia, opätovného selektovania ľudí a využívania starých techník vládnutia, ku ktorým patrilo aj strašenie vnútorným nepriateľom. Upozorňovali, že napriek príslubom, že v demokratických pomeroch sa bude pri obsadzovaní pracovných miest prvoradáť dôraz na odbornosť a morálne kvality uchádzača, na mnohých miestach sa opäť rozhoduje na základe politickej príslušnosti a mnohí poctiví odborníci sú tak ako v 70. rokoch stigmatizovaní a odstraňovaní z riadiacich pozícií.

Strach z preberania normalizačných praktík novou politickou mocou, teda z *kategorizovania* ľudí na základe politickej príslušnosti a postavenie politických kritérií nad *kritérium odbornosti a morálky* nebol rozhodne zriedkavý: tabuľka č. 3 ukazuje, že téma kategorizovanie, triedenie ľudí sa spája so strachom až v 31 prípadoch. Časť týchto spojení sa ale viaže k prednovembrovému obdobiu. Strata riadiacej funkcie alebo aj pracovného miesta, ktorá v predstavenej klasifikácii Scheveho a Ismera predstavuje individuálne symbolické ohrozenie, je tam, kde práca znamená jediný zdroj príjmu, aj materiálnym existenčným ohrozením, nielen ohrozením spoločenského statusu a sebaúcty jednotlivca.

Ako ďalší historickým rámcom prebúdzajúcim negatívne emócie smerom k budúcnosti bolo *obdobie prvej Československej republiky*. Ponovembroví politici, osobitne v českej časti federácie, sa vo verejných prejavoch začali obracať k tomuto obdobiu ako k demokratickej tradícii, na ktorú môže Československo hrdo nadviazať. Listová zbierka ale naznačuje, že na Slovensku sa toto obdobie nevníma primárne cez vyspelosť politických inštitúcií. Slovensko v období medzi svetovými vojnami síce zaznamenalo rast vzdelanosti, ale zostávalo ekonomicky nerozvinutou vidieckou krajinou s rozšírenou biedou a nízkym vekom dožitia. (Svetoň 1969) Vyzdvihovanie tohto obdobia bolo časťou starších pisateľov prijímané s obavami:

V tomto období „nežnej“ revolúcie musím priznať, že súhlasím s jej ideálmi – proti násiliu – veď už sa žiadalo všeličo zmeniť. Stále však vo mne narastá strach. Pred čím? Veľmi často sa skláňuje vo všetkých pádoch Masaryk, jeho republika a vtedajšia demokracia. Bola som v tom čase dieťa, nechápala som či je demokracia, alebo nie je, ale celkom iste si pamätám ten hlad, ktorý som vtedy cítila. Boli sme veľmi chudobní, rodina so 4 deťmi, otec nezamestnaný. Bol síce vyučený obuvník.... (List č. 35, žena, 57 r.).

Pisatelia si uvedomovali relatívnosť hodnotenia tohto obdobia. Uvedomovali si, že politici, ktorí pochádzali z prostredia, ktoré v časoch Masarykovej republiky prosperovalo, budú toto obdobie vnímať a hodnotiť pozitívnejšie ako ľudia so skúsenosťou chudoby:

V mojom živote boli ťažké roky, boli sme 4 súdoenci, otca sme stratili 1914, matka nedostala žiadnu podporu, v 1918 sa skončila prvá svetová vojna. Nastala prvá ČSR, pán prezident Havel dnes hovorí, že to bola demokratická republika. Pre pána prezidenta áno, ale pre poľnohospodárskych deputátikov nebolo. (List č. 92, muž 80 r., vyučený)

Pre niektorých pisateľov už slovo demokracia vystupovalo ako synonymum chudoby a tým ako spúšťač negatívnych emócií:

My starší, čo sme prežili republiku za Masaryka, potom Beneša, a tak ďalej všetkých prezidentov a hlavne, vojnové a povojnové útrapy, sme mali zmiešané pocity. Pretože, my starší sme tú demokraciu zažili a báli sme sa jej, totiž tej biedy čo bola za našich detských čias. Týkalo sa to nás ľudí bez kapitálu. Chodili sme bosí do školy, nemali sme ani knihy, lebo rodičia nás horko-ťažko uživilí zo svojich malých políčok. (List č. 122, žena 67 r., ZŠ)

Tieto biografické skúsenosti ako keby nasledovali vzor ideologickej interpretácie a umeleckého zobrazovania Masarykovej ČSR za komunistického režimu. Dobové učebnice dejepisu zdôrazňovali vykorisťovanie a biedu tohto obdobia a jeho politický rozmer ignorovali. Na druhej strane nie je dôvod spochybňovať životné skúsenosti pisateľov pochádzajúcich z prevažujúco chudobného vidieckeho prostredia (list č. 122 bol od pisateľky z oravského okresu). Niekoľko listov však jasne

demonštrovali marxisticko-leninskú perspektívu nutne vedúcu k obavám o budúcnosť krajiny:

Bojím sa prechodu na kapitalistický spôsob výroby. Musí priniesť sociálnu nerovnosť a ďalšie sprievodné javy, ako nezamestnanosť a biedu určitej časti občanov. (List. č. 115, muž, 73 r.)

Obavy z prepadu ekonomiky, z chudoby a nastupujúcich nerovností sa objavovali pomerne často ako dôvody strachu z budúcnosti. Tieto obavy neboli interpretačne posilňované len referenciami k predvojnovému republiku. Odpovedajú „odhaľujúcemu“ politickému diskurzu nových demokratických elít o nevykonnosti centrálne plánovaného hospodárstva, investičných dlhoch a ďalších hendikepov ekonomického vývoja.

... Medzi ľuďmi panuje neistota. Boja sa budúcnosti. Teraz najväčší problém, ktorý máta snáď podstatnú časť obyvateľstva je, že nikto nie je istý, či o týždeň bude na mieste, ktoré doteraz zastával. A čo potom? Kde hľadať robotu, keď je to teraz všade tak? Čo máme teraz z toho, že nám v roku 2000 sľubujú zvýšenie miezd až 2-3 krát. Do toho roka 2000 čo budeme robiť? A vôbec budeme ešte v roku 2000 vôbec existovať? (List č. 28, pracovníci JRD Hybe)

Časť pisateľov sa v tejto súvislosti neobávala okrem materiálnych ťažkostí, do ktorých sa pravdepodobne dostane spoločnosť aj jednotlivé domácnosti. Mali strach aj zo zlého spravovania ekonomiky (odstavenie skúsených riadiacich pracovníkov pre ich členstvo v komunistickej strane) a tiež nedostatočnej výdrže obyvateľstva a odhodlania podporovať demokratický režim.

V Mostárni Brezno kde doteraz vyrábajú vežové žeriavy, o ktoré nemá nikto záujem a teraz už nevedia čo idú vyrábať a ak nastane chaos môžu to využiť komunisti na obrat v situácii, zoberú to pod svoju kontrolu ticho, nevinne a jesto dosť lojálnych ľudí, ktorým je to jedno a bude po všetkom. (List č. 13, muž 37 r., technik)

Niektorí pisatelia považovali kritické hlasy za šírenie poplašných správ a odradzovanie ľudí od podpory demokratického vývoja. Dôvodom strachu bolo i to, že ľahkosť, s akou ľahkosťou sa rozsypal komunistický režim. Pozorované „obrátenia“ veľkého množstva ľudí, ktoré tribúni

revolúcie poeticky nazývali „odkliatím“, v očiach mnohých pisateľov boli „obrátením kabátov“ a indíciou názorovej nestálosti a prispôsobovania sa: *Trápi ma to veľmi, pretože teraz ľudí je ľahké otáčať, ako si to kto praje. Dosť ma to rozčuluje.* (List č. 83, žena VŠ, 40 r.)

Zhrnutie a závery

V tomto príspevku sme predstavili kvalitatívny výskum archívneho materiálu, ktorý vznikol začiatkom roku 1990, a 210 osobných listov, v ktorých ľudia približovali svoje prežívanie vývoja po novembri 1989. Naše skúmanie, ktorého postup sme sa snažili transparentne opísať, si kládlo za cieľ ukázať relevanciu sociologického výskumu zameraného na analýzu a porozumenie emóciám. V časti predstavujúcej naše teoretické východiská sme pripomenuli úctyhodnú tradíciu výskumu kolektívnych emócií a ich spoločenských funkcií a predstavili sme aj ďalšie možné smerovania výskumu emócií. Sformulovali sme dve základné východiská skúmania emócií: predpoklad racionálnej rozpoznateľnosti situácie konania (v nadväznosti na koncepciu R. Boudona) a zdôvodniteľnosti spojenia emócií s pozorovateľnými aspektmi tejto situácie. Druhým východiskom je úloha kultúry a spoločného (historického) poznania pri hodnotení situácie konania a prebúdzaní kolektívnych emócií. Zároveň sme tvrdili, že kultúra, spoločné poznanie a z nich čerpajúce interpretačné rámce neúčinkujú len v procese vyhodnocovania situácie, ale zaisťujú aj kolektívnosť určitých emócií, aj keď sú prežívané izolovane. Relevantnosť tohto predpokladu sme podporili aj príkladmi, ktoré obsahuje listová zbierka osamote, a týkajú sa dojatia a ďalších citových prejavov, ktoré rovnako zažívali neznámi ľudia vo svojich domácnostiach pri pohľade na tvár Alexandra Dubčeka, keď sa po dvoch desaťročiach objavil na televíznej obrazovke. Interpretačné účinkovanie historickej skúsenosti sme ukázali na príkladoch odkazovania na rok 1968, vpád vojsk a následnú normalizáciu ako dôvodu pre strach a obavy z potlačenia demokratizačného procesu. Ukázali sme tiež, že časť starších pisateľov, opierajúc sa o skúsenosti z vlastného núdzneho detstva alebo aj o minulorežimový ideologický výklad, nepociťovala pri vyzdvihovaní prvej ČSR ako nasledovania hodného vzoru hrdosť na demokratické tradície, ale strach z chudoby, nezamestnanosti a nerovností.

Naše zistenia tiež naznačujú, že analyticky rozlišované individuálne a kolektívne ohrozenia a ohrozenia materiálne a symbolické sa

v emocionálnom prežívaní jednotlivcov často prelínali. Toto prelínanie a znásobené ohrozenie (a teda pomerne ostrý kontrast analytického rozdelenia a žitej nedeliteľnosti ohrození) nemusí byť absolútnym poznávacím problémom. Môže ísť aj o dôsledok osobitnej konfigurácie podmienok a špecifickej organizácie spoločnosti, ktorej centrálné riadenie disponovalo mocou, ktorá dokáže úspešne donútiť ľudí uniformne deklarováť vyžadované názory a prežívať súčasne individuálne aj kolektívne poníženie, a takých ekonomických podmienok, v ktorých strata pracovnej pozície znamená existenčné ohrozenie a rovnako aj stratu statusu a sebaúcty.

Pred sociologickým výskumom emócií a osobitne ich kvalitatívnym výskumom, na užitočnosť ktorého sme tu tiež chceli upozorniť, je mnoho otvorených otázok. Viaceré z nich, ako napríklad otázky metodológie skúmania dvojitého referenčného vzťahu emócií k vonkajšiemu svetu, teda vzťahovanie tak pozorovanému prostrediu (v širokom zmysle) ako aj k osvojenej kultúre a spoločenským skúsenostiam, aj presahujú našu disciplínu a sú výzvou pre interdisciplinárny dialóg.

Literatúra

- BAR-TAL, D., Halmerin, E., de Rivera, J. (2007): Collective Emotions in Conflict Situations: Societal Implications *Journal of Social Issues* 63 (2), s. 441 – 460.
- BAR-TAL, D. (2001): Why does Fear override hope in society engulfed by intractable conflict, as it does in the Israeli society? *Political Psychology* 22, s. 601 – 627.
- BOUDON, R. (1993): European Sociology: The Identity Lost? (in Birgitta Nedelmann, Piotr Sztomka (eds) *Sociology in Europe in Search of Identity. Special edition for the XIII ISA Congress in Bielefeld*. Walter der Gruyter, Berlin – New York.
- COLLINS, R. (2004): *Interaction Ritual Chains*. Princeton.
- DURKHEIM, É. (2002): *Elementární formy náboženského života*. Praha: Oikomenh,
- FOUCAULT, M. (1987): *Slová a veci*. Bratislava: Pravda.
- GAMSON, W. (1988): A Construction Approach to Mass Media and Public Opinion. *Symbolic Interaction* 11 (2), s. 161 – 174. <https://doi.org/10.1525/si.1988.11.2.161>
- GOFFMAN, E. (1974): *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. Harper and Row, New York.

- Stephan, W., G., Ybarra, O., Riess, K. (2016): Intergroup Threat Theory. In Todd D. Nelson (ed.) *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*. Second edition. New York: Psychological Press.
- JOAS, H. (2013): *The Sacredness of the Person. A New Genealogy of Human Rights*. Washington D.C.: Georgetown University Press
- KOPEČEK, L. (2010): Dealing with the communist past: Its role in the disintegration of the Czech Civic Forum and in the emergence of the Civic Democratic Party
- KRAPFL, J. (2008): *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika. Kultúra a spoločensvo v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava: Kalligram.
- KUSÁ, Z. (1995): Krátka poznámka o zabúdaní dobrých /sociologických/ mravov. *Sociológia* 27 (3), s. 229 – 232.
- LE BON, G. (1994): *Psychologie davu*. Praha: Kra.
- MARADA, R. (2003): *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno: CDK.
- SCHENK, J. (2017): *Explanačné modely v súčasnej analytickej sociológii*. Bratislava: Stimul.
- SCHEVE, von, Ch., ISMER, S. (2013): Towards A Theory of Collective Emotions. *Emotion Review* 5 (4), s. 406 – 413.
- STRAUSS, A., CORBINOVÁ J. (1999): *Základy kvalitativního výzkumu výzkumu. Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Nakladatelství Albert.
- SVETOŇ J. (1969): *Vývoj obyvateľstva na Slovensku. Výber z diela*. Epoque, Bratislava.
- TURNER, J., H. (2007): Justice and Emotions. *Social Justice Research* 20: s. 288 – 311.
- YIN, K., R. (2003): *Case Study research – design and methods.. Applied Research Methods Series Vol. 5* Sage.

PhDr. Zuzana Kusá, CSc.

samostatná vedecká pracovníčka

Sociologický ústav

Slovenská akadémia vied/Slovak Academy of Sciences

Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Slovenská republika

email: zuza.kusa@savba.sk

ORCID ID: 0000-0002-3316-6109

Researcher ID: J-3563-2017

Scopus Author ID: 16022439700